1168

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

ЦИРКІН Ігор Маркович

УДК 32.019.5:316.75

ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

23.00.03 – політична культура та ідеологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Київ – 2013

НБ НПУ ім. М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор політичних наук,
старший науковий співробітник
Ващенко Костянтин Олександрович,
Національна академія державного управління при Президентові України,
перший віце-президент.

Офіційні опоненти: доктор політичних наук, професор
Корнієнко Валерій Олександрович,
Вінницький національний технічний університет,
завідувач кафедри суспільно-політичних наук;

кандидат політичних наук, доцент
Колісніченко Роман Миколайович,
Кіровоградський інститут Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», виконуючий обов'язки директора.

Захист відбудеться 25 жовтня 2013 року о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.12 Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано 24 вересня 2013 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради **В. Л. Савельєв**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Актуальність дослідження проблематики формування політичної культури особистості в трансформаційний період розвитку суспільства обумовлена, насамперед, потребами підготовки людини до активної, свідомої, легітимної участі у політичних відносинах. Цей процес включає формування демократичної політичної свідомості особистості, глибокого відчуття політичних екзистенцій, виховання уміння діяти відповідно до нагальних соціально-політичних викликів, потреб розвитку суспільства і держави. Формування демократичної політичної культури особистості розглядається нині як одне зі головних і невідкладних завдань процесу українського державотворення, трансформаційного перетворення міжлюдських, суспільних та глобальних відносин.

В наші дні поняття «політичної культури» набуло статусу однієї з базових категорій політичних наук. У сучасній політичній науці політична культура особистості розглядається як продукт її політичної участі та політичної творчості, умова та водночас результат її громадсько-політичної діяльності, оптимізації відносин між соціальними групами, класами, індивідами тощо. На відміну від стабільних суспільств, де політична культура має відносно усталений характер, суспільствам трансформаційного типу властива значна суперечливість, амбівалентність, конфліктність цього феномену. Утвердження громадянських пріоритетів та гуманістичних норм політики вимагає переглянути засадничі основи формування й розвитку культури політичного мислення і поведінки індивідів, культури організації та діяльності людини в рамках політичних інститутів та процесів, тощо.

Розвиток демократичної, соціальної, правової України покликав до життя новий тип суспільних відносин, сформував потребу у новому типі політики, а разом з цим – у новому типі політичної культури, основу якої б заклали демократичні прагнення, відродження національної ідентичності, утвердження національних інтересів і національної ідеї у якості важливих складників загальнолюдських цінностей цивілізаційного процесу. Трансформаційний період суспільного розвитку вносить свої, не завжди позитивні, корективи на цьому шляху. В умовах несформованості системи суспільних пріоритетів, смисложиттєвих орієнтацій і цінностей, нестабільних контурів економічних, політичних і соціокультурних реалій, за відсутності визначеного політичного порядку та чітких правил політичної гри, перед сучасним громадянином гостро постає потреба навчитись жити в епоху змін.

Пошук оптимальної моделі трансформації політичної культури, її формування на рівні суспільства і конкретної особистості мусить постати одним із пріоритетних напрямків діяльності сучасної наукової, експертної,

освітянської спільноти, інтелектуальної й політичної еліти суспільства. Не зважаючи на досить об'ємний пласт досліджень, проблематику політичної культури, її формування в умовах перехідної динаміки не можна вважати вичерпаною. Існує низка питань, які ще потребують обгрунтованої відповіді.

Аналіз наукових праць дає підстави засвідчити теоретичну і практичну потребу вивчення теоретико-методологічних засад дослідження політичної культури особистості трансформаційного суспільства; спрямованості, очікувань й прагнень особистості трансформаційного суспільства; особливостей формування (основних чинників, напрямів та технологій) демократичної політичної культури особистості тощо.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах Тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 7 від 18 лютого 2010 року).

Метою дослідження є комплексне політологічне дослідження природи, сутності, особливостей, основних чинників і перспектив формування політичної культури особистості в умовах трансформаційного суспільства.

Хід дослідження спрямовано на вирішення наступних **завдань**:

– визначити історіографічну та відповідну понятійно-категоріальну основу дослідження феномену політичної культури у контексті суспільної трансформації; на основі здобутків сучасної політичної науки сформулювати сутність концепту «політична культура»; виявити пріоритетні напрямки розвитку сучасної політичної науки на шляху до ствердження демократичних цінностей політичної культури;

– проаналізувати наукові підходи до розуміння процесу формування демократичної політичної культури особистості, її структурні і функціональні особливості, що визначають характер та висновки науковців у цій царині знань; з'ясувати можливі шляхи оновлення та конкретизації категоріального апарату з огляду на потребу виокремлення у структурі політичної культури особистісно формуючих факторів;

– теоретично дослідити особливості, дилеми та перспективи формування демократичної спрямованості політичної культури особистості, що виявляється зокрема в означенні потреб, інтересів і очікувань окремих громадян та трансформаційного суспільства в цілому на шляху до демократичного політичного співжиття;

– з'ясувати специфіку розвитку демократичних прагнень та орієнтацій громадян у добу інформатизації; окреслити значення глобальної комунікації для розвитку політичної культури демократичного типу;

– розвинути положення про об'єктивні чинники політичного життя у формуванні демократичної політичної культури особистості, зокрема окреслити сутність та особливості впливу політичної системи на цей процес, значення окремих сегментів політичної системи у розвитку громадянських цінностей та орієнтацій;

– довести взаємовплив політичного лідерства та політико-культурних процесів в контексті пошуку нової моделі політико-управлінської еліти в Україні;

– дослідити геополітичні пріоритети сучасної України та виокремити коло основних зовнішньополітичних суб'єктів формування політичної культури особистості;

– виявити перспективи розвитку громадянської та політичної культури особистості у сучасній Україні у світлі модернізації освітнього процесу.

Об'єктом дослідження є трансформація політичної культури в умовах демократизації.

Предметом дослідження є формування демократичної політичної культури особистості в умовах трансформаційного суспільства.

Методологічну основу дослідження становить поєднання принципів, методів та методологічних підходів дослідження політичної культури особистості в контексті розвитку трансформаційного суспільства. Поєднано світоглядний, міждисциплінарний та власне політологічний виміри пізнання цього наукового дискурсу. Дотримання принципів об'єктивності, послідовності, науковості, діалектики, всебічності і плюралізму, соціального детермінізму, системності, гуманізму, історизму визначили якість та хід дослідження. Дослідження особистісного виміру політичного життя суспільства потребувало узгодження різних методологічних підходів до осмислення взаємозв'язку феноменів культури, політичної культури суспільства, політичної культури індивіда тощо. У дисертації здійснено спробу поєднати окремі здобутки політико-культурного, аксіологічного, цивілізаційного, синергетичного, семіотичного, політико-антропологічного підходів.

Міждисциплінарний характер проблематики відображений у виборі методів дослідження. У дисертації використано можливості *структурно-функціонального методу*, що дозволив досліджувати політичну культуру особистості як систему, у якій кожен елемент має своє призначення і функціональні особливості; *історичного методу*, орієнтованого на вивчення генези політичної культури від тоталітарного до демократичного типу, а політико-культурних процесів у ретроспективі їх змін, трансформаційній динаміці; *системного методу*, що обґрунтував розуміння політичної

трансформації у її зовнішніх і внутрішніх зв'язках й детермінантах; *інституційного методу,* орієнтованого на вивчення сталих форм втілення політико-культурних феноменів; *порівняльного методу,* який дозволив розглядати політичну культуру як явище соціально-цивілізаційне, що змінюється в залежності від обставин і умов, що складаються, та інші методики.

У роботі використовуються також емпіричні дослідження та статистичні відомості. Емпіричною базою послугували результати соціологічних зрізів та вибіркових опитувань населення України, проведених Інститутом соціології НАН України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні феномену політичної культури особистості; постановці і комплексному розв'язанні проблеми формування демократичної політичної культури особистості в умовах суспільної трансформації.

Вперше:

– здійснено комплексний політологічний аналіз феномену політичної культури з позицій особистісно орієнтованої методики, що дозволяє враховувати багатоваріативність чинників її формування, поліфункціональне наповнення її структурного змісту, стихійну і системну динаміку її розвитку та зміни. У дослідженні особистісно-творчий потенціал політичної культури прирівнюється за своєю значимістю до соціального, що забезпечує діалектичний взаємозв'язок суб'єктивних та об'єктивних факторів процесу формування демократичних політичних цінностей і орієнтацій;

– системно проаналізовані потреба, чинники і перспективи формування «демократичної якості» політичної культури, яка характеризується такими показниками, як людиноцентризм, відкритість, свобода політичного мислення, суджень і діяльності, толерантність, права людини і солідарність.

Поглиблено:

– наукове розуміння концепту «політична культура особистості» через сучасні дослідницькі підходи до опорного поняття «політичної культури» як частини загальної культури особистості, яка характеризує міру і якість людського (гуманістичного) в її політичному мисленні, почуттях і дії;

– вивчення впливу глобальної інформатизації та комунікації на становлення й розвиток культури політичної участі, демократичного світогляду, свідомого, ціннісно вмотивованого політичного вибору громадян;

– теоретичне обґрунтування процесу модернізації освітнього простору в сучасній Україні та вироблено практичні рекомендації у цьому напрямку; підкреслюється, що новітні освітні перетворення покликані сприяти розвитку індивідуальної здатності до продуктивної взаємодії, творчості, толерантності, відповідальності, готовності до самостійного вибору тощо; розкрито роль

особистісно орієнтованої освіти, створення належних умов для повноцінного виявлення та розвитку особистісних функцій суб'єктів політичного процесу.

Отримали подальшого розвитку:

– визначення чинників, що детермінують потребу у формуванні політичної культури демократичного типу, до яких, зокрема, автор відносить суб'єктивні і об'єктивні фактори; демократичний характер західних і вітчизняних традицій політичної діяльності; раціональне переосмислення негативного досвіду тоталітарного минулого, відмова від нього; врахування політичного досвіду життєвого облаштування сучасних демократичних держав та політичних систем; життєтворчу і гуманістичну природу національної ідеї;

– положення про вплив геополітичних факторів на формування громадянської культури та культури влади; стверджується роль стратегічного партнерства як самостійної орієнтації у структурі політичної культури;

– характеристика демократичної спрямованості політичної культури особистості, зокрема політичного лідера, в умовах трансформації політичної системи, що виявляється у ряді позитивних тенденцій, суперечливих нашарувань суспільних очікувань та результатів демократизації, соціальних інтересів та демократичних прагнень тощо.

Теоретико-практичне значення одержаних результатів полягає у можливості подальшого комплексного дослідження проблеми формування політичної культури особистості нового демократичного типу в умовах перманентних змін трансформаційного суспільства.

Основні положення дисертації дають змогу розробити практичні методики, програми і заходи для виявлення напрямів формування демократичної політичної культури, зокрема визначення першочергових і перспективних завдань політичного просвітництва та політичного виховання особистості. Матеріали дисертації можуть бути використані у процесі викладання курсу «Політологія» у вищих навчальних закладах, у якості спеціального курсу для студентів гуманітарних спеціальностей, студентів – майбутніх політологів, а також як основа навчально-виховних проектів і програм громадянської освіти молоді в дусі демократичних та гуманістичних цінностей.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях та семінарах, а саме: III Всеукраїнській науково-методичній конференції «Безперервна освіта в Україні: реалії та перспективи» (Івано-Франківськ, 2006 р.); Другі міжнародні драгоманівські читання (Київ, 2006 р.); Міжнародній науковій конференції «Треті юридичні читання» (Київ, 2007 р.); Міжнародному науково-практичному семінарі «Інноваційна освіта для

XXI століття» (Київ, 2007). Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Політична наука в епоху суспільних перетворень: потенціал і його реалізація» (м. Харків, 2012), III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Ціннісний вимір політичної діяльності: проблема політичного вибору в сучасному українському суспільстві» (Херсон, 2012).

Публікації. За матеріалами дослідження опубліковано 8 наукових праць у фахових наукових виданнях з політичних наук.

Структура дисертаційного дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на сім підрозділів, висновків та списку використаних джерел (215 найменувань). Загальний обсяг роботи – 190 сторінок, основний зміст дисертації – 170 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дослідження, визначаються його об'єкт і предмет, формулюються мета та завдання дисертації, теоретико-методологічні засади, обґрунтовується наукова новизна, теоретичне й практичне значення; окреслюється рівень апробації результатів, подаються дані про публікації автора, структуру і обсяг дисертації та кількість використаних в ній джерел.

Перший розділ – «Теоретико-методологічні засади дослідження політичної культури особистості трансформаційного суспільства» – складається з двох підрозділів і присвячений загальнотеоретичним питанням щодо поняття, структури, різновидів політичної культури особистості в умовах трансформаційного періоду.

У підрозділі 1.1. – «Концепт «політична культура» у сучасних політологічних дослідженнях» – здійснено аналіз дефініції, а також пов'язаних, близьких за змістом та визначальних для процесу формування політичної культури понять «культурна самоідентифікація особистості», «електоральна культура», «правова культура», «національна ідея», «культура політичної діяльності», «культура політичної участі», «політична свідомість» та ін. Підкреслюється, що гуманістична перспектива суспільного розвитку, а також відповідна парадигмальна основа сучасного політичного знання зобов'язують соціо-гуманітаріїв дедалі частіше звертатися до проблематики особистісного виміру політики, ціннісно-культурного наповнення політико-владних відносин.

З'ясовано, що як зарубіжна, так і вітчизняна політична наука має суттєві теоретичні та прикладні здобутки в галузі дослідження сутнісних, структурних, функціональних особливостей феномену політичної культури. Вчення про політичну культуру суспільства, загалом, та особистості, зокрема, стали

невід'ємною частиною сучасною політичної науки, політичної і громадянської освіти, а також новітнього соціально-гуманітарної світогляду в цілому.

Визначальні концептуальні орієнтири такого вчення закладені переважно американськими дослідниками (Г. Алмондом, С. Вербою, Д. Істоном, Л. Паєм, Р. Такером, Р. Фейгеном та ін.). У роботах західних науковців (Р. Бауер, С. Вайт, Є. Вятр, С. Ліпсет, Р. Лейн, Дж. Нейсбіт, Р. Інглехарт, Дж. Рітцер, Дж. Ролз, А. Тойнбі, Ю. Хабермас та ін.) окреслені предметні обрії дослідження, подані основні методологічні засади вивчення проблематики, розкрито змістовне навантаження поняття «політична культура», соціальне значення, функції цього феномену, умови й фактори його розвитку.

Простежити еволюцію поняття політичної культури в умовах переходу до демократії дозволяють фундаментальні праці вітчизняних науковців, серед яких В. Андрущенко, В. Бабкін, О. Бабкіна, В. Бех, Є. Бистрицький, І. Бідзюра, І. Варзар, К. Ващенко, Є. Головаха, М. Головатий, В. Горбатенко, М. Дмитренко, Г. Зеленько, А. Колодій, Н. Латигіна, М. Логунова, М. Михальченко, Л. Нагорна, О. Новакова, В. Ребкало, С. Рябов, Ф. Рудич, П. Шляхтун та багато інших дослідників. У сучасних політичних дослідженнях концепт «політична культура» розглядається крізь призму базових духовно-ціннісних основ політики (Т. Андрущенко, О. Антонюк, Г. Ілляшов, В. Корнієнко, М. Остапенко, В. Савельєв, Ю. Шайгородський та багато ін.), її системно-інституційних вимірів (В. Кампо, І. Климкова, В. Козьма, І. Кресіна, Т. Панченко, А. Пахарєв, С. Телешун,Т. Ткаченко, О. Фісун, В. Якушик та ін.), з огляду на новітні глобальні виклики інформаційного суспільства (В. Бебик, С. Джердж, О. Дубас, О. Картунов, М. Шульга та ін.), з перспективи розвитку молодіжної субкультури та політичної участі (В. Бортніков, І. Горбатенко, А. Мороз та ін.) тощо.

Фундаментальною теоретико-методологічною основою дослідження політичної культури є визнання цього феномену як динамічного, багатоаспектного, гетерогенного, поліфункціонального явища, що допомагає глибше осмислити актуальні проблеми політичних трансформацій, демократичних впроваджень, цивілізаційно-ціннісних конфліктів тощо.

Підрозділ 1.2. – «Наукові підходи до розуміння процесу формування демократичної політичної культури особистості» – розкриває методологічні основи, за допомогою яких реалізуються сучасні дослідження політичної культури особистості у контексті розвитку перехідного суспільства.

Будучи універсальним, інклюзивним теоретико-методологічним засобом пізнання складних соціально-політичних явищ і процесів, сьогодні концепт «політичної культури» потребує оновлення та конкретизації. Необхідним є виокремлення у структурі політичної культури особистісно формуючих та індивідуально стратифікуючих факторів. Відтак категорія набуває переважно

гуманістичного забарвлення і стосується саме особистісного поля політичних поглядів, переконань і цінностей. Перспективним видається детальний аналіз структури політичної культури особистості (реально-об'єктивних та суб'єктивних компонентів), а також чинників її формування (внутрішньо-енергетичних та структурно-функціональних).

Сучасні процесуально-ціннісний, структурний, функціональний, системно-синергетичний, герменевтичний, семіотичний підходи, а також транзитологічний, політико-компаративний, модернізаційний напрямки складають потужний методологічний інструментарій наукового осмислення феномену політичної культури у її становленні, розвитку, суб'єкт-об'єктній структурі тощо. Узгодження численних наукових підходів дозволило окреслити базову проблематику, що об'єднує більшість політологічних досліджень сучасності – пошук шляхів та методів формування свідомої, самокритичної, прогресивної особистості з демократичними, гуманістичними, інноваційними світоглядними орієнтаціями, яка би стала основою успішної суспільно-політичної трансформації майбутнього.

Новітні вимоги до процесу формування політичної культури особистості науковці вже традиційно пов'язують зі зміною старих авторитарно-тоталітарних на нові демократично-гуманізаційні тенденції, з проблематикою конкурентоспроможності у глобальному політичному просторі, зі захистом прав людини, свободи слова, справедливого судочинства та адміністрування тощо. Актуальними залишаються дослідження ідейного стрижня у формуванні політичної культури особистості: національної ідеї, історичної спадкоємності, ідеології державотворення, західно-інтеграційних орієнтацій, розвитку загальної культури тощо.

Другий розділ – «Демократична спрямованість політичної культури трансформаційного суспільства» – містить два підрозділи, у яких здійснена спроба розкрити специфічну сутність та динаміку політико-культурних процесів в умовах складних внутрішніх і глобальних суспільно-політичних перетворень.

У підрозділі 2.1.– «Демократичні прагнення та суспільно-політичні очікування в умовах трансформаційної динаміки» – відводиться особливе місце вивченню змісту, рівнів, структури проявів особистісного фактору у формуванні демократичних політичних відносин, виявленню культурних розходжень та ідеологічних суперечностей, що стоять на заваді переходу до демократії.

Серед факторів, які спричиняють фрагментації, хаотизації, стихійності та нераціональності політичної поведінки і свідомості індивіда в умовах політичної трансформації, названі повільна відмова від командно-адміністративних форм управління, інформаційна перенасиченість політичного

спрямування, відсутність міцних ідеологічних імператив демократичного типу тощо. Вимоги демократичних перетворень та національної єдності виключають ситуації, коли у суспільстві наявний латентний ідеологічний розкол. Відтак політична культура особистості переповнена еклектичними ідеями волюнтаризму й демократизму, індивідуалізму й патерналізму, прагматизму й політичної індиферентності тощо. Визначальною ознакою недемократичної політичної культури є переважне ігнорування особистістю демократії у системі життєвих цінностей, сприйняття політики не як науки про соціальне благо, а як поля боротьби та брудних технологій.

Демократичні прагнення окремих індивідів та суспільно-політичні очікування в умовах трансформаційної динаміки формують основи політичної культури нового типу – культури злагоди, громадянського миру, пошани до свобод і прав людини. Політична культура особистості, до якої необхідно прагнути в ідеалі, є активістською, впорядкованою, громадсько-системною, що можна досягти лише за умов протидії хаосу масово-інформаційних імпульсів, системною і безперервною просвітницькою діяльністю, що прищеплювала б людині трансформаційного суспільства цінності демократії, громадянськості, толерантності, відповідальності, власної суб'єктивно-громадської значущості тощо. Демократизація суспільства спонукає підвищення рівня готовності громадян до відповідального і свідомого вибору, здатності до толерантного розв'язання конфліктних ситуацій.

У підрозділі 2.2.– «Інформатизація як виклик розвитку політичної культури в умовах демократизації» – узагальнено основні здобутки, недоліки і перспективи створення глобального світового порядку, в умовах якого інформація, наука й освіта задають зростаючі темпи і ритм саморозгортання та функціонування нового типу соціально-політичних відносин в цілому, та політичної культури особистості зокрема.

Стверджується, що, необхідне для розвитку демократичних орієнтирів, комунікативне наближення держави та громадянського суспільства стає більш досяжним в умовах тотальної інформатизації змісту й форми політичного простору. Сучасні досягнення інформаційного суспільства, навіть в умовах трансформаційних ризиків та загроз, сприяють налагодженню громадянсько-просвітницького руху, прозорості прийняття політичних рішень, комунікативній взаємодії різних суб'єктів політичного процесу тощо. За цих тенденцій особистість здатна активно соціалізуватись та здобуває додаткові імпульси привносити суспільний позитив в процес трансформації соціально-політичної та громадської сфери.

Актуалізовано поняття «глобальна комунікація», що в наш час кардинально змінює зміст географічних координат у контексті не лише адміністративно-територіального устрою та міждержавних кордонів, але й

провокує до ідейної, ціннісної, орієнтаційної взаємозалежності світу, створює підґрунтя для формування єдиної світової системи економічних, політичних та соціокультурних зв'язків. Пріоритетними сферами суспільного життя XXI ст. визнані наука, що продукує нові знання, та освіта, що «олюднює» їх, сприяє розширенню меж культурного розвитку.

У третьому розділі – «Об'єктивні і суб'єктивні умови формування демократичної політичної культури особистості» – досліджуються основні чинники формування політичної культури особистості в трансформаційний період.

У підрозділі 3.1– «Політична система як середовище розвитку політичної культури» – проаналізовано місце складових політичної системи у формуванні політичної культури особистості. Зазначається, що політична система впливає на політичну культуру, що формується, але й остання також зумовлює політичний порядок денний, вплив на процедуру прийняття рішень, економічну та політичну поведінку особистості та суспільних груп тощо.

Для держав, що перебувають у трансформації, завжди були важливі й певні політико-системні зразки, якими найчастіше виступають сталі демократичні системи – англо-саксонського чи європейсько-континентального типу. Проте, не в кожній країни вони ефективно працюватимуть і не даватимуть очікуваних результатів у формуванні політичної культури.

У роботі доводиться, що найчастіше політологи виділяють в якості вирішального для політичної культури особистості такий елемент політичної системи, як громадянське суспільство, яке з державою перебувають у складній інверсії та взаємодоповнюють одне одного.

Підрозділ 3.2 – «Політичне лідерство та політична культура особистості: особливості взаємовпливу» – присвячено аналізу світоглядних орієнтацій та спрямованості особистості політичного лідера, культури та цінностей політичних еліт.

У процесі своєї діяльності лідери більшою чи меншою мірою впливають на формування політичної свідомості громадян. Від того, наскільки якісно політичний лідер використовуватиме інструменти впливу та відповідатиме політико-культурним настановам, залежатиме його легітимізована політична активність. З другого боку, лідери також піддаються впливу політичної системи та змінюють власну політичну свідомість, підводячи її під стандарти, які існують у цій політичній системі.

Як вважає більшість сучасних транзитологів, небезпечним для стабільності суспільства та встановлення демократичної культури є не ієрархічне домінування окремого лідера, а групових інтересів над загальнонаціональними.

Доведено, що пріоритетним напрямом у пошуку нової моделі політико-управлінської еліти в Україні буде збереження й удосконалення вертикалі влади при розвитку демократичних принципів, таких, наприклад, як створення сприятливих умов для розвитку особи, формування демократичної культури кожного окремого громадянина.

У підрозділі 3.3 – «Зовнішньополітичне партнерство України та формування внутрідержавної політичної культури» – проаналізовано найважливіші аспекти стратегічного партнерства України та особливості його впливу на формування політичної культури.

Геополітичне положення України вимагає активної зовнішньополітичної діяльності у різних напрямах. Серед багатьох напрямів виділяються ті, що є пріоритетними, головними, які, власне, і визначають стратегію зовнішньої політики держави, її стратегічних партнерів. Серед провідних, що чинять вплив на формування політичної культури суспільства і особистості – США, Європейський Союз і Російська Федерація. У сфері політичних відносин України з державами, оголошеними її стратегічними партнерами, важливим критерієм є потенціал реальної підтримки українських інтересів на міжнародній арені.

В роботі вказують на те, що українського народу являється ланкою єдності між Євразійським Сходом та Заходом, Європейським Півднем та Північчю як в геополітичному, так і в культурологічному відношенні.

У четвертому розділі – «Модернізація освітнього процесу як перспектива розвитку громадянської та політичної культури особистості у сучасній Україні» – розкрито суть громадянської освіти, шляхи демократизації освітнього процесу в трансформаційний період, а також важливість правового забезпечення модернізації освітнього процесу.

У підрозділі 4.1 – «Громадянська освіта як інструмент формування громадянської та політичної культури особистості» – аналізується роль громадянської освіти у формуванні демократичної політичної культури особистості в Україні. Акцентовано увагу, що громадянська освіта в демократичному суспільстві покликана навчати індивіда зберігати власну автономію у стосунках з іншими людьми і державою, ефективно захищати власні інтереси.

Реальне, а не декларативне прагнення політичних сил демократизувати суспільне життя повинне спиратися на ґрунтовну, всеохоплюючу систему політико-правової освіти, яка не є екзотичним елементом всієї освітянської системи, а, навпаки, органічно належить до неї, є невід'ємною складовою її «тіла» і «духу».

У підрозділі 4.2 – «Демократизація освітнього процесу в Україні та її правове забезпечення» – розкрито зміст демократичного освітнього процесу в

трансформаційний період та його правового забезпечення. Безперечно, демократична освіта має бути спрямована на формування таких характеристик особистості, як здатність до продуктивної взаємодії, толерантність, відповідальність, готовність до самостійного вибору, ставлення до демократичних цінностей тощо.

Демократичність повинна характеризувати як процес навчання та викладання («демократія в аудиторії»), так і весь уклад повсякденного життя учнів і студентів («студентське самоврядування»). Не менше значення має присутність демократії в організації системи освіти в суспільстві в цілому (йдеться, насамперед, про автономність навчальних закладів). Демократизація освіти — найважливіша складова процесу демократизації світової спільноти. Вона стосується й управління освітою, й реалізації навчального процесу. Демократизація проникає й у сам зміст освіти, що все більше орієнтується на реалізацію в її системі невід'ємних прав людини.

Доведено, що магістральний шлях, на який має спрямовуватись управління освітянською галуззю – це перетворення державного управління освітою у державно-громадське. Саме в цьому і полягає запорука поступових демократизаційних змін у даній сфері. Це вимагає, в свою чергу, демократизації нормативно-правового поля освіти, що є найпершою передумовою для ефективного впровадження демократії на всіх рівнях.

У **висновках** подані основні теоретико-практичні узагальнення.

Сучасні реалії в українському суспільстві обумовлюють потребу в дослідженні сутності політичної культури особистості, висвітлення впливу потенціалу суспільства, освіти, соціальної практики у політико-виховному процесі. У відповідності з цим визначається значення рівня політичної культури особистості як покажчика суспільно-політичного прогресу цивілізованості суспільства взагалі держави і окремої особи зокрема.

Серед множини наукових тлумачень сутності політичної культури особистості на початок XXI ст. особливо вирізняються ті, що розглядають її як складний політико-психологічний та соціально-цивілізаційний феномен, який становить сукупність об'єктивних і суб'єктивних, стихійних і нав'язаних, раціональних та ірраціональних, динамічних і статичних змістів й орієнтацій, що визначають характер і особливості політичної поведінки та світогляду індивіда.

Важливою особливістю досліджень концепту політичної культури у незалежній Україні став її взаємозв'язок з проблемами державотворення, національного відродження, взаємодії держави і громадянського суспільства, створення нових соціально-економічних і політичних відносин тощо. Відтак дослідження політичної культури особистості суттєво розвинули й сучасні знання про політичну соціалізацію, особливості соціально-політичної

комунікації, про ментальність соціально-політичних спільнот, політичний розвиток, динаміку перехідних політичних систем, демократичні перетворення, про політичні потреби, прагнення та інтереси, політичну поведінку і політичну духовність, новаторство і традиціоналізм у політиці тощо.

Політична культура особистості зазнає впливу всього різноманіття змінних внутрішньо-енергетичних та структурно-функціональних факторів, які породжує сучасна швидкоплинна соціально-політична реальність. Структуру політичної культури особистості складають як реально-об'єктивні, так і духовно-вольові суб'єктивні аспекти. Ключову роль політичної культури особистості в трансформаційних процесах суспільства складає завдання особистісної культуротворчості, вироблення духовно-вольової основи політичної діяльності, формування суспільно значимих ідеалів, принципів, аксіологічних настанов для особистісного саморозвитку кожного громадянина.

Визначено основні негативні фактори, що чинять перепони на шляху до формування демократично-гуманістичної політичної культури особистості в умовах перманентних політичних перетворень: недоліки комунікативних зв'язків соціально-політичної сфери, відсутність діалогу між державою і громадянським суспільством, різними політичними силами, недостатність знань і вмінь щодо здійснення своїх громадянських прав і обов'язків, вплив колишнього командно-адміністративного управлінського мислення, тощо. Прищеплення демократичних світогляду і цінностей особистості трансформаційного суспільства можливе за умови узгодження існуючих очікувань та прагнень, потреб та інтересів, ідеальних та реальних орієнтирів участі у політичному житті суспільства.

Базовими вимірами демократичної політичної культури особистості, долученої до глобальних досягнень людства XXI ст. вважаємо усвідомлення власного, загальнолюдського й національноідентифікованого місця вільної особистості серед вільних громадян; уміння цінувати і готовність відстоювати історично набуті людством ідеали свободи, рівності, прав людини; відповідальна й компетентна участь у житті як окремо взятого суспільства, так і світової спільноти; толерантне ставлення до ідей та думок інших тощо. Стрижнем політичної культури особистості є національна ідея, яка виражається у проблемах державотворення, формування культурних патернів та архетипів, на основі яких формується політична поведінка, інституціалізація тощо.

Інформатизація суспільно-політичного простору розвиває конкурентність середовища, сприяє соціальній мобільності, взаємному обміну і збагаченню, що визначає нову якість політичної культури особистості – прагнення до постійного покращення, самокритичність, зваженість поглядів. Політична культура в умовах новітніх інформаційних й глобальних викликів вирізняється намаганнями спростувати дистанцію відносин «свій»-«чужий», зрозуміти і

прийняти «інакшість», підтримати та розвинути позитивний потенціал самобутності.

Політична культура особистості формується під впливом різноманітних чинників суб'єктивного і об'єктивного, зовнішнього і внутрішнього плану. Громадянська позиція, свідома політична участь, толерантність розгортаються через демократичну спрямованість внутрішнього світу особистості, що беруть свої витоки зі системи освіти, науки, культури та виховання. До базових умов успішного формування демократичної політичної культури у суспільстві слід віднести: трансформації політичної системи як системи суспільного управління і прийняття політичних рішень; роль політичних еліт та державних лідерів як уособлення та транслятора національних цінностей, взірця для особистості; геополітичні контексти, міжнародні траєкторії суспільного, вплив стратегічних партнерів.

Стверджується, що аналізуючи вплив політичного лідерства на формування політичної культури особистості, необхідно враховувати проблеми легітимації, механізми зміни та моделі взаємодії лідерів із політичною системою. Політико-культурна модель особистості на кожному етапі історичного розвитку спільноти формується, в тому числі на основі політичної, економічної, безпекової залежності, глобальних та регіональних впливів, їхнього нівелювання або взаємопосилення, гомогенності або фрагментарності тощо.

Особлива роль у процесі формування й розвитку демократичних політичних орієнтацій суспільства відіграє система й базові принципи освіти та виховання особистості як один з найважливіших ендогенних чинників політичного процесу, який впливає на стабільність, ефективність та перспективи подальшого розвитку політичної системи в цілому. Слід відмітити,що для реалізації демократичних процесів у галузі освіти є достатня нормативно-правова база, яка стосується усіх ланок освіти. Для її втілення в життя необхідна чітка організація дій органів виконавчої влади на місцях. Отже, перед сучасною Україною стоїть завдання формування такої освітньо-виховної системи, яка б, головним чином, була здатна виступити своєрідним рушієм національного прогресу та платформою демократичних політичних доктрин для різноманітних політичних сил. Необхідно усвідомити, що суб'єктами політичної освіти є не тільки школи і вищі навчальні заклади, а й політичні партії, засоби масової комунікації, гуртки та курси при громадських організаціях, союзах, усілякі фонди соціальної спрямованості, суб'єкти молодіжної (державної і недержавної) політики, армія, освітні центри при конфесіях, система підготовки і перепідготовки кадрів державних службовців – усі ці складові політичної системи, які чинять вплив на формування політичної культури особистості у суспільстві, що трансформується.

Серед перспективних напрямів подальших політологічних досліджень в рамках сучасного політико-культурного підходу відмічено необхідність зосередження на потребах особистості; надання пріоритету індивідуальності, самоцінності політичних відносин; людському виміру політики; співпраці, співдружності, співтворчості між суб'єктами політичного процесу, удосконалення суб'єкт-об'єктних та суб'єкт-суб'єктних політичних відносин у бік їх відвертості, емпатійності, духовно-морального єднання; створення сприятливого середовища індивідуального вибору й відповідальності у політиці; актуалізація проблеми особистісного зростання особистості на шляху до демократичних перетворень; стимулювання розвитку й саморозвитку особистості як громадянина, політичного актора, діяльнісного суб'єкта політичного життя суспільства.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Циркін І. Основні функції політичної культури трансформаційного суспільства [Текст] / Ігор Маркович Циркін // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2012. — Вип. 56 (№ 1). — С. 526 – 534.

2. Циркін І. Теоретико-методологічні засади дослідження політичної культури особистості трансформаційного суспільства [Текст] / Ігор Маркович Циркін // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2012. — Вип. 57 (№ 2). — С. 574 – 580.

3. Циркін І. Зміна типу політичної системи як основа формування політичної культури особистості трансформаційного суспільства [Текст] / Ігор Маркович Циркін // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2012. — Вип. 60. — С. 663 – 668.

4. Циркін І. Роль політичного лідера у формування політичної культури особистості [Текст] / Ігор Маркович Циркін // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2012. — Вип. 61 (№ 6). — С. 671 – 676.

5. Циркін І. Роль громадянського суспільства та політичного лідера у формуванні демократичної політичної культури особистості [Текст] / Ігор Маркович Циркін // Гілея (науковий вісник) [зб. наук. праць] / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2012. — Вип. 63. — С. 515 – 521.

6. Циркін І. Зовнішні чинники та освіта в системі формування демократичної спрямованості політичної культури особистості [Текст] / Ігор Маркович Циркін // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. — К. : «ІНТАС», 2012. — Вип. 64. — С. 143 – 153.

7. Циркін І. Громадянська освіта як чинник формування політичної культури особистості [Текст] / Ігор Маркович Циркін // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. — Випуск 7. — С. 128 – 134.

8. Циркін І. Аксіологічний дискурс лідерів та зовнішні впливи у політичному вихованні особистості [Текст] / Ігор Маркович Циркін // Нова парадигма : [журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; творче об'єднання «Нова парадигма». Випуск 109. — К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. — С. 104 – 112.

АНОТАЦІЇ

Циркін І. М. Формування демократичної політичної культури особистості в умовах трансформаційного суспільства. — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.03 — політична культура та ідеологія. — Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. — Київ, 2013.

Робота присвячена комплексному політологічному аналізу політичної культури особистості у світлі сучасних зарубіжних та вітчизняних політологічних дискусій. З'ясовано структурні рівні та значення політичної культури у процесі суспільної трансформації. Проаналізовано теоретичні і прикладні підходи до формування самокритичної, демократично зрілої, активної особистості. Автор визначає особливості динаміки ціннісних та ідеологічних установок громадян у процесі переходу до демократії.

Всесторонньо розкриті об'єктивні й суб'єктивні умови зміни світоглядних орієнтацій окремих індивідів і їх груп за логікою базових демократичних трансформацій. Запропоноване сучасне концептуальне розуміння можливостей, технологій і шляхів формування громадянської культури в Україні.

Ключові слова: особистість, політична культура особистості, трансформація, демократизація, освіта, інформатизація, глобалізація, політична система, суб'єкт-об'єктні політичні відносини, демократичні політичні цінності.

Цыркин И. М. Формирование демократической политической культуры личности в условиях трансформационного общества. — Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата политических наук по специальности 23.00.03 — политическая культура и идеология. — Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. — Киев, 2013.

Работа посвящена комплексному политологическому анализу политической культуры личности в контексте современных зарубежных и отечественных политологических дискуссий. Определены структурные уровни и роль политической культуры в процессе общественной трансформации. Проанализированы теоретические и прикладные подходы к формированию самокритичной, демократически зрелой, активной личности. Автор определяет особенности динамики ценностных и идеологических установок граждан в процессе перехода к демократии.

Всесторонне раскрыты объективные и субъективные условия изменения мировоззренческих ориентаций отдельных индивидов и их групп согласно логике базовых демократических трансформаций. Системно проанализированы потребности, факторы и перспективы формирования «демократического качества» политической культуры, что характеризуется такими показателями как человекоцентризм, открытость, свобода политического мышления, суждений и деятельности, толерантность, права человека и солидарность.

Акцентируется внимание на особенности влияния и взаимосвязи политической системы на формирование политической культуры в условиях перехода к демократии. Анализируя мировоззренческие ориентации и поведенческую направленность личности политического лидера, автором доказана взаимосвязь политического лидерства и политической культуры. Важным аспектом исследования является анализ геополитического положения Украины, проблемы развития внешней политики, определения стратегического партнерства и их влияния на политическую культуру личности в условиях трансформирующегося общества.

Изучено влияние процессов глобальной информатизации и коммуникации на формирование и развитие культуры политического участия, демократического сознания, осознанного, ценностно-мотивированного политического выбора граждан.

В работе продолжено изучение проблемы определения факторов, которые детерминируют потребность формирования политической культуры демократического типа, среди которых выделены субъективные и объективные факторы, демократический характер западных и отечественных традиций

политической деятельности; рациональное переосмысление негативного опыта тоталитарного прошлого, отказ от него; учет политического опыта жизненного уклада современных демократических государств и политических систем; жизнеутверждающую и гуманисическую природу национальной идеи.

Предложено современное концептуальное понимание возможностей, технологий и путей формирования гражданской культуры в Украине. На многоплановом научном материале проанализировано состояние развития образования и науки в Украине и обозначены проблемы, сдерживающие прогресс системы образования. В работе изучен вопрос применения нормативно - правовых актов в этой сфере и выявлены основные причины и условия их не выполнения.

Ключевые слова: личность, политическая культура личности, трансформация, демократизация, образование, информатизация, глобализация, политическая система, субъект-объектные политические отношения, демократические политические ценности.

Tsyrkin I. M. Formation of a democratic political person`s culture in the conditionds of transformational society. — Manuscript.

Dissertation to obtain the scientific degree of a Candidate of political sciences in speciality 23.00.03 — Political Culture and Ideology. — National pedagogical Dragomanov university. — Kyiv, 2013.

The work is dedicated to complex politological analysis of person`s political culture in modern foreign and native politological discussions. It was found out the structural levels and meaning of political culture in the process of social transformation. It was analyzed the theoretical applied approaches to the formation of self-critic, democratically mature, active personality. Author determines the peculiarites of dynamics of values and ideological citizens settings in the process of transformation to democracy.

It was thoroughly described the objective and subjective conditions of changes of separate individuals and their groups world-view orientations by logics of basical democratical transformations. It was proposed modern conceptual understanding of possibilities, technologies and ways of civil culture formation in Ukraine.

Key-words: personality, person`s political culture, transformation, democratization, education,informatization , globalization, political system, subject-object political relations, democratic political values.